

XX. Asrning Turkiy Dunyoning Ikki Buyuk Intellektuali Ismail Gasprnskiy va Mahmudho'ja Behbudiy

Zaynobidin ABDIRASHIDOV¹

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi / Recieved: 5 Ağustos / August 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 7 Ekim / October 2020

(Bu makale, itenticate yazılımınca taranmıştır.)

Hulosa: Turkistonda jadidchilik harakati va yangi ziyolilarning shakllanishida Ismoil Gasprinskiyning faoliyati, ayniqsa, u nashr qilgan “Tarjimon” gazetasi muhim rol o‘ynadi. Turkiston jadidlarining Gasprinskiyga bo‘lgan munosabatini aniqlash ularning ijodi va faoliyatini batafsil tahlil qilishni taqozo etadi. Shu jihatdan olib qaralganda, Behbudiy turkistonlik jadidlar orasida Gasprinskiy bilan mustahkam aloqa o‘rnatgan va “Tarjimon”da faol ishtirok etganligi bilan ajralib turadi. Behbudiy o‘z faoliyatida bevosita Gasprinskiy yo‘lini tanladi. U Gasprinskiyning til birligi g‘oyasini keng targ‘ib qildi va quvvatladi. Turkiston jadidchiligi mohiyatini anglashda Behbudiyning Gasprinskiy bilan ta’lim, ayniqsa siyosiy

¹ *Doç. Dr., Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, Tarjima nazariyasi va amaliyoti fakulteti, Sharq tillari kafedrasi, Toshkent, O‘zbekiston, abdirashidov@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6869-4315>.*

XX. Asrning Turkiy Dunyoning Ikki Buyuk Intellektuali Ismail Gasprinskiy va Mahmudxo'ja Behbudiy

yo'nalishdagi hamkorligini tadqiq qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Behbudiy XX asr boshidagi Turkistonning yirik siyosiy arbobi sifatidagi qarashlari Gasprinskiy fikrlari bilan hamohang bo'lganligini yana bir dalili sifatida uning sotsializmga bo'lgan munosabatida ko'rinadi. Behbudiyning Gasprinskiy bilan shaxsiy munosabatlari tahlili esa Turkiston jadidchiligi tarixini yoritish, uning yo'nalish va faoliyatini aniq belgilashda xizmat qiladi.

Kalit So'zlar: *Jadidchilik, Ismoil Gasprinskiy, Mahmudxo'ja Behbudiy, Tarjimon Gazetasi*

Two Famous Intellectual of 20th Century Turkic World: Ismail Gasprinsky and Mahmudkhadja Behbudiy

Abstract: Ismail Gasprinsky's activities, especially his *Tarcuman* newspaper played an important role in the formation of the Jadid movement and new generation intellectuals in Turkestan. Determining the attitude of the Turkestan Jadids to Gasprinsky requires a detailed analysis of their creations and activities. In this sense, Behbudi, among the Turkestan Jadids, has a strong connection with Gasprinsky and actively participated in the *Tarcuman* as a publicist. In his career, Behbudi chose the path of Gasprinsky. He widely promoted and supported Gasprinsky's idea of Unity in Language. The study of Behbudi's cooperation with Gasprinsky in education, especially in the political sphere, is important in understanding the essence of Turkestan Jadidism. Behbudi's attitude to socialism is another proof that his views were

in line with Gasprinsky's political thought. An analysis of Behbudi's personal relationship with Gasprinsky serves to shed light on the history of Turkestan Jadidism and to clearly define its direction and activities.

Key Words: *Jadidizm, Ismail Gasprinsky, Mahmudhadja Behbudiy, Tarcuman newspaper.*

Turkistonda "jadid" nomini olgan intelligensiya XX asrning birinchi 10 yilligida shakllandi. Ushbu guruhning asosini Toshkent, Samarqand, Buxoro va Qo'qon shaharlari va atrofidagi ma'rifatparvarlar tashkil etdi. Toshkentda Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Samarqandda Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulqodir Shakuriy, Buxoroda Sadridin Ayniy, Fitrat, Usmonxo'ja, Qo'qonda Ashurali Zohiriy, Mahmudjon Obidov kabilar ushbu "jadid" guruhining markazida turdi.

Yuqoridagi guruhning shakllanishida Rossiya imperiyasi qo'l ostida bo'lgan turkiy xalqlar o'rtasida ijtimoiy-siyosiy sohada islohotlarni amalga oshirishga yo'naltirilgan jadidchilik harakatining asoschisi qrimlik Ismoil Gasprinskiyning (1851-1914) faoliyati, ayniqsa, u nashr qilgan "Tarjimon" gazetasi muhim rol o'ynadi. Jadidlar Gasprinskiy va "Tarjimon" gazetasi bilan XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida yaqindan tanisha boshladi. Chor Rossiyasi qo'l ostida bo'lgan Turkiston hududlarida ziyolilar "Tarjimon"ni obuna orqali olgan bo'lsalar, Buxoroda yashirin yo'llar bilan keltirib o'qidilar. Turkiston jadidlarining Gasprinskiyga bo'lgan munosabatini aniqlash ularning ijodi va

faoliyatini batafsil tahlil qilishni taqozo etadi. Turkistonda uzoq yillar davomida faoliyat olib borgan tatar ziyolilaridan Abdurahmon Sa'diy (1889-1956) tatar matbuoti, jumladan, Gasprinskiyning Turkistonga ta'sirini asosan bu yerda ratsionalizm g'oyalarining uyg'onishida ko'radi.² Turkistonlik jadid vakillaridan Hoji Muin (1883-1942) esa, turkistonlik jadidlarning yetakchilaridan bo'lgan Mahmudxo'ja Behbudiyning (1875-1919) dunyoqarashiga bevosita "Tarjimon" va Gasprinskiyning asarlari ta'sir etganligi va uning musulmonlar ahvolini anglab yetishida asosiy omil bo'lganligini ta'kidlaydi.³

Mahmudxo'ja Behbudiy turkistonlik jadidlar orasida Gasprinskiy bilan mustahkam aloqa o'rnatgan va "Tarjimon"da faol ishtirok etganligi bilan ajralib turadi. Gazetaning sahifalarida uning ismi bilan bog'lik 34 maqola va xabar uchraydi. Ularni yillar bo'yicha qaraydigan bo'lsak, quyidagi holatni ko'rish mumkin: 1904 – 1; 1905 – 1; 1906 – 4; 1908 – 3; 1909 – 2; 1910 – 2; 1911 – 1; 1913 – 15; 1914 – 6. Bulardan 26 tasi turli mazmundagi xabar, 4 maktub, 2 maqola, 1 telegramma, 1 Behbudiy maqolasiga taqriz va munosabat. Raqamlarga e'tibor qilinsa, 1913-yili xabar va maqolalar soni jiddiy ortganini kuzatish mumkin. Bu holatni 1913-yili Behbudiy tomonidan avval "Samarqand" gazetasi, so'ngra "Oyina" jurnalini nashr qilishni boshlagani bilan izohlash mumkin. "Tarjimon" gazetasi yuqorida nomi tilga olingan ikki matbuot organidan xabarlarni qayta e'lon qilgan yoki ularda berilgan maqolalarga "Tarjimon" idorasi tomonidan munosabat ko'paygan.

² 'Abd al-Rahmān Sa'dī 1923.

³ Hāji Mu'īn 1923.

Behbudiy o‘z faoliyatini shakllantirishda va olib borishda bevosita Gasprinskiy yo‘lini tutgan, deb aytish mumkin. U birinchi bor 1899 yili haj qilish uchun sayohatga chiqadi va Istanbul, Qohira kabi shaharlarda bo‘ladi. Amerikalik tadqiqotchi Adib Xolidning ta’kidlashicha, Behbudiy ayni shu sayohat davomida Usmoniylar davlati hamda Misrda xalq ta’limi sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar va yangiliklarni kuzatish barobarida ijtimoiy sohadagi islohotlarda yetakchilik qilgan shaxslar bilan ham muloqot qilish imkoniga ega bo‘lgan. Oradan 8 oy vaqt o‘tib, u Samarqandga qaytishi bilan “Tarjimon” gazetasiga obuna bo‘ldi.⁴ Behbudiyning 1899-yilgi safaridan “Tarjimon” gazetasiga obuna bo‘lib o‘qiy boshlaganligini uning yaqin hammaslagi bo‘lgan Hoji Muin ham tasdiqlaydi.⁵

Behbudiyning publitsistik faoliyati 1902-yili Turkistonda mahalliy tilda chiqqan rasmiy “Turkiston viloyatining gazetisi”dan boshlandi. Gasprinskiy 1904-yildagi Rossiya-Yaponiya urushi munosabati bilan “Tarjimon”da musulmonlarni bu urushda ishtirok etayotgan rus va musulmon askarlariga yordam tariqasida pul, kiyim va oziq-ovqat yig‘ib yuborishga da’vat qilib bir necha maqola yozdi. Behbudiy ham ayni shu mavzuda “Turkiston viloyatining gazetisi”da kichik bir maqola e’lon qildi. Unda Behbudiy turkistonliklarga musulmonlar nima sababdan rus askarlariga va davlatiga yordam berishlari kerakligini tushuntiradi. Muallif o‘z so‘zlarining dalili sifatida “gazetlarda yozilib” turgan “Qrim tarafidagi ba’zi shaharliklar” pul va kiyim yig‘ib

⁴ Adeeb 1993, 80.

⁵ Hāji Mu‘īn 1923.

yuborganliklari voqyeasini misol keltiradi.⁶ Behbudiy “gazetalar” deganida aynan “Tarjimon”ni nazarda tutadi va unda berilgan xabar⁷lardagi ma'lumotlardan foydalanadi.

Behbudiyning “Tarjimon”dagi ishtiroki 1904-yilning soʻngida koʻrinadi. Gasprinskiy bilan Behbudiy orasidagi amaliy hamkorlik aynan shu davrdan boshlanadi deyish mumkin. “Tarjimon” idorasi Rossiya musulmonlari manfaatlari uchun moʻljallangan turli tadbirlarga oʻz oʻquvchilarini pul xayriya qilishga doim targʻibot ishlarini olib borgan. Behbudiy “Tarjimon” idorasining shunday murojaatlaridan biriga javob tariqasida Peterburgda Buxoro amiri Abdulahadxon tashabbusi bilan qurilayotgan masjid hamda Samara viloyatida tashkil etilgan qizlar maktabiga xayriya tarzida pul yuboradi va “Tarjimon” idorasiga yigʻilayotgan pullarni qay tartibda kerakli joylarga yuborishi haqida savol bilan murojaat qiladi. Gasprinskiy Behbudiyga tashakkur bildiradi va savoliga batafsil javob beradi.⁸

Eng qiziqarlisi, Behbudiy turkiy tilni “Tarjimon” gazetasi vositasida oʻrganganligini eʼtirof etadi: “ona tilim forsiydir, yozgan turkchamni ruhoniy hojam “Tarjimon” sahifalaridan tahsil etdim.”⁹ Behbudiyning bu gaplaridan xulosa qiladigan boʻlsak, “Tarjimon” gazetasi va uning noshiri Gasprinskiy uning uchun “hojai ruhoniy” vazifasini oʻtagan va barcha ishlarida unga oʻrnak boʻlgan. Bu dalil yuqorida aytilgan fikrimizni, yaʼni Behbudiy bevosita Gasprinskiy

⁶ Makhmūdḥʷadja muftī walad-i Behbudḥʷadja khatīb 1904.

⁷ “Iʼāna” 1904.

⁸ “Jawāb” 1904.

⁹ Makhmūdḥʷadja bin Behbudḥʷadja 1909, 14.

“yo‘li” bilan yurganligini va uning fikrlarini to‘laligicha qabul qilganligini yana bir bor isbotlaydi.

“Tarjimon” gazetasining Turkiston o‘lkasidagi e’tiborini “usuli jadida nomi bilan isloh qilingan va ochilgan maktablar muhtaram “Tarjimon” ta’sirida alifbodan oxiriga qadar turkcha dars berib, Turkistonda turkchening yoyilishiga xizmat qilganligida”¹⁰ ham ko‘rish mumkin. Bu so‘zlar ham Behbudiyga taalluqli. “Tarjimon” va Gasprinskiy faoliyati Behbudiy e’tiroficha, Turkistonda juda katta ta’sirga ega bo‘lgan. Behbudiy Turkistondagi “barcha muallim, ustod va muovinar “Tarjimon” yordamida” turkiy tilni o‘rganganliklarini hamda “Tarjimon” vositasida chorak asrdan beri “zamonaviy yangi adabiyot” bilan tanishish, “madaniy ehtiyoj”larini to‘la qondirish imkoniga ham ega bo‘lganliklarini ta’kidlaydi.¹¹ Behbudiy turkiy til deganda Gasprinskiy taklif etgan umumturkiy adabiy tilni nazarda tutadi.

Gasprinskiyning turkiy xalqlar uchun yagona adabiy til, nemis olimasi Ingeborg Baldauf iborasi bilan aytganda, “murosa shevasi”¹² yaratishga bo‘lgan harakati uning “millat” konsepsiyasi talqinining mahsuli, deb hisoblash mumkin. Gasprinskiyga ko‘ra, “millat – bu din va til birligi. Ushbu ikki narsadan biri yo‘qotilsa” millat o‘zligini yo‘qotadi, inqirozga yuz tutadi.¹³ Gasprinskiyga ko‘ra, barcha millatlarning o‘tmishi, kelajagi din va tilga asoslangan. Din birligi qanchalik muhim bo‘lsa, adabiy jihatdan til

¹⁰ Makhmūdḥʷadja bin Behbudḥʷadja 1909, 14

¹¹ Makhmūdḥʷadja bin Behbudḥʷadja 1909, 21.

¹² Baldauf 2001, 38.

¹³ “Lisān mas’alasi” 1905.

birligi ham shu qadar muhim va bevosita taraqqiyot vositasi hisoblanadi.¹⁴ Gasprinskiy til birligini o'ta muhimligini ko'rsatish maqsadida, hatto uni boshqa barcha birliklarning boshi va negizi darajasiga olib chiqdi.¹⁵

Bu jihatdan olib qaraganda turkistonliklar orasida birinchi bo'lib Behbudiy Gasprinskiyning til birligi g'oyasini keng targ'ib qildi va quvvatladi. Behbudiy bu masala yuzasidan Turkiston shaharlarida o'ziga xos so'rovnoma va tajriba ham o'tkazdi. Umuman gazeta o'qimagan odamlarga turli gazetalarni o'qitib eshittirdi, Turkistonning turli hududlaridan o'qib eshittirilgan gazetarlar "tili" bo'yicha fikrlarni jamladi. Behbudiy o'tkazgan tajriba va so'rovnomasi asosida turkistonliklar uchun Gasprinskiyning "Tarjimon" gazetasi, Abdurashid Ibrohimovning "Mir'ot" jurnali hamda "Ulfat" gazetasining tili ko'proq tushunarli, degan xulosaga keldi va "chorak asrdan beri millatimizga til, qalami, qalb quvvati bilan xizmat qilgan, yangi matbuotimiz raisi ham otasi janob Ismoilbek hazratlariga til bobida ergashmoq Rossiyadagi hammamuharrirlarga lozim" ekanligini tavsiya qildi. Bu bilan Behbudiy ham Gasprinskiy kabi Rossiya musulmonlari birligining asosi va negizida til birligi bo'lishi kerakligini yana bir bor ta'kidlaydi.¹⁶ Behbudiyning bu fikrlarini Gasprinskiyning umumturkiy til borasidagi qarashlarining tasdig'i sifatida ko'rish mumkin.

¹⁴ "Dil, dil, dil" 1905.

¹⁵ Ismā'il 1906a.

¹⁶ "Haqiqat har tarafdan zuhūr idar" 1906.

Behbudiy yagona til borasida fikrlarini davom ettirib, "...til birligining foydalari juda yaxshi ma'lum. Zero, til birligi do'stlik, muhabbat, bir-biriga yordam va jipslashuvning asosi" degan amaliy xulosaga keladi. Mavlono Rumiyning "Masnaviy-i ma'naviy" asaridan til to'g'risidagi baytlaridan misollar keltiradi va Gasprinskiyning bu boradagi harakatlariga Rumiyning fikrlari sharaf berishini yozdi.¹⁷

Behbudiy Turkiston uchun turkiy bilan bir qatorda forsiy tilning "o'rta sheva"sini ilgari suradi. Bu taklifning amaliy natijasi sifatida 1914-1915-yillarda Samarqandda Behbudiy tomonidan nashr qilingan "Oyina" jurnalini ko'rsatish mumkin. "Oyina" jurnalining titul sahifasida jurnal "o'rta turkiy va forsiy" tilda ekanligi alohida ko'rsatib o'tilgan. Baldauf Behbudiyning bu tashabbusini o'z o'quvchilari bilan hamfikir va hammaslak ekanligini bildirish va ko'rsatish deb baholaydi.¹⁸

Turkistonda ikki tillilik masalasini Behbudiy "Oyina"ni chiqarmasidan ancha ilgari, 1909-yili "Tarjimon"ga yo'llagan maqolasida¹⁹ ko'targan edi. Behbudiy turkiy va forsiy tilning turkistonliklar uchun ahamiyatli ekaniga e'tibor qaratmoqchi bo'ldi va ikkala tilning maktab tahsiliga kiritilishi tarafdori ekanligini ilgari surdi. Behbudiy o'z fikrlarini quyidagi argumentlar bilan isbotlashga harakat qildi: 1) Turkistondagi aksariyat shahar aholisi turkiy va forsiyda bimalol muloqot qiladi; 2) ba'zi hududlarda bu ikki tilning qarishliq shakli ishlatiladi; 3) rasmiy idoralarga arizalar

¹⁷ Makhmudh^wadja Behbudiy 1906b.

¹⁸ Baldauf 2001, 40.

¹⁹ Makhmudh^wadja bin Behbudh^wadja 1909.

turkiyda yoziladi; 4) shar'iy fatvolar forsiyda yozilib, turkiyda qayd qilinadi va bu usulga butun Turkistonda amal qilinadi. Behbudiy maqolasining so'ngida o'zi keltirgan isbot va dalillarga tayangan holda Turkiston maktablarida ham turkiy, ham forsiy birga o'qitilishi maqsadga muvofiq degan xulosa beradi.²⁰

Behbudiy 1905-yili Rossiya imperatori tarafidan e'lon qilingan manifest natijasida ta'lim sohasidagi faoliyatini kengaytiradi va siyosiy yo'nalishda ham birinchi qadamlarini boshlaydi. Ushbu davrda Rossiya musulmonlari orasida turli siyosiy fikrdagi firqalar paydo bo'ldi va bu jarayon Rossiya musulmonlar jamiyati orasida siyosiy jihatdan parchalanishga olib keldi.²¹ Rossiya musulmonlari elitasi orasidagi ushbu bo'linish Peterburgdagi "Ulfat" gazetasi muharriri, qozi Abdurashid Ibrohimov (1857-1944) Butunrossiya musulmonlarining II s'yezdida imperiya hududidagi musulmonlar istiqomat qiladigan mintaqalarga muxtoriyat berilishi talabini yoqlab chiqqanidan keyin boshlandi. Abdurashid Ibrohimov o'z atrofiga Qozonning yoshlarini to'pladi. Ular nashr etayotgan va o'zining "Ulfat" gazetasi orqali o'z siyosiy qarashlarini keng targ'ib qildi.²² Voqyealarning bu tartibda keskin avj olishiga qarshi chiqqanlardan biri Gasprinskiy edi. Gasprinskiy bilan Abdurashid Ibrohimov orasiga sovuqlik tushdi. Ular o'z nashrlari sahifalarida bir-birlarining fikrlarini tanqid etuvchi maqolalar bera boshladilar.²³

²⁰ Makhmudh^wadja bin Behbudh^wadja 1909.

²¹ Госманов 2006, 116-117.

²² Хабутдинов 2009.

²³ Abdirashidov 2008, 199-200.

Abdurashid Ibrohimov hamda Qozon yoshlarining yetakchilaridan bo‘lgan Ayoz Is‘hoqiy (1878-1954) atrofida jamlangan yosh musulmonlar orasida sotsialistlar paydo bo‘ldi va ular o‘zlarini “sotsialist-avtonomistlar” deb atay boshladi va asosiy maqsad va g‘oyalari bo‘lgan “hurriyat-i shaxsiya”ni targ‘ib qildilar. Ushbu maqsadlariga qarshi bo‘lganlarni (masalan, Fotix Karimiy, Ismoil Gasprinskiy) nodonlikda aybladilar.²⁴

Gasprinskiy Abdurashid Ibrohimovdan farqli ravishda, birinchi navbatda musulmonlar uchun faqatgina diniy muxtoriyat berilishi va musulmonlar o‘z diniy, o‘quv ishlarini diniy muxtoriyat asosida tashkil etiladigan “Mahkama-i shar‘iy”lar vositasida boshqarishini nazarda tutuvchi siyosat tarafdori edi. Gasprinskiy siyosat sohasidagi ishlarni tadrijiy tarzda olib borishini yoqlab chiqdi. Orengubrgda nashr qilingan “Vaqt” gazetasining muharriri Fotih Karimiy (1870-1937) uning bu davrdagi siyosiy faoliyatiga baho berar ekan, Gasprinskiy “siyosiy inqiloblar vaqtida musulmonlar uchun mo‘tadil bir yo‘l ta‘qib etish xususida xizmat qilganlarning biri” bo‘lganini ta‘kidlaydi.²⁵

Ismoil Gasprinskiy va uning maslakdoshlari har bir millat yuridik shaxs maqomda bo‘lishi hamda o‘z iqtisodiy muassasalari (banklar, kooperativlar va boshq.), avtonomlashgan ta‘lim tizimi, madaniy va xayriya tashkilotlariga, shuningdek, siyosiy strukturasi ega milliy-madaniy muxtoriyat konsepsiyasini ilgari surdi.²⁶ 1905-yil 15-avgust kuni Makarya yarmarkasida (Nijniy

²⁴ Исхакый 2005, 27-30; 55-58.

²⁵ “Ismā‘īl bīk Ğasprinskiynig wafāti” 1914.

²⁶ Хабутдинов 2002, 87.

Novgorod) Butunrossiya musulmonlarining I s'yezdi bo'lib o'tdi. Unda musulmonlarni birlashtirish va "Ittifoq al-muslimin" Butunrossiya musulmon harakatini tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilindi. "Ittifoq" partiyasi hamda musulmon liberallarning saylovoldi dasturlarining to'liq shakllanishi 1906-yil yanvar oyida Sankt-Peterburgda bo'lib o'tgan Butunrossiya musulmonlarining II s'yezdida amalga oshdi. S'yezd "Ittifoq" dasturi to'raligicha muhokama qildi. Dastur barcha dinlar va millatlar tengligini ta'minlovchi konstitutsiyaviy davlat yaratishni maqsad qilgan edi. Qonunchilik va sud hokimiyatining tashkiliy jihati kadetlar partiyasi dasturiga hamohang bo'lib, nikoh, taloq va meros masalalari bilan shug'ullanish shariat sudlari zimmasida qoldirildi. Mehnat va yer masalalari ham kadetlar dasturiga mos bo'lib, faqatgina yer fondi mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari nazorati ostiga o'tishi ko'zda tutilgandi. Dasturning "mahalliy muxtoriyat" qismi alohida e'tiborga molik. Unga ko'ra, davlatning barcha hududi viloyatlar, shuningdek, undan quyi darajadagi hududiy birliklarga bo'linishi; majlislar (viloyatlarning vakillik organlari) o'z vakolatlari doirasida qonunlar chiqarish huquqiga ega bo'lishi; umumdavlat miqyosidagi qonunlar bajarilishini nazorat qilish markazdan tayinlangan mansabdorlarga topshirilishi; viloyat aholisining asosiy qismi so'zlashadigan til uning rasmiy tili sifatida tan olinishi, biroq boshqa barcha millatlar ham o'z ona tillarida ta'lim va publitsistik faoliyatni amalga oshirishga haqli bo'lishi kerak edi. Hududiy Muxtoriyat esa Usmonli davlatidagi millatlar tizimi namunasidagi diniy avtonomiya sifatida talqin qilindi. Musulmonlarga diniy markazlar tashkil qilish, diniy

ulamolarni saylash va musulmon jamiyatlarini shakllantirish huquqi berilishi ham nazarda tutildi. Bunga muvofiq, maktab, madrasa, masjid, muqaddas qadamjo, xayriya va vaqf muassasalari tashkil etiladigan muassasalar nazoratiga o'tishi kerak edi. Mashhur tatar ilohiyotchisi Muso Begiev (1873-1949) dasturga yozilgan muqaddimada uning shariat asoslariga mos ekanligini ta'kidladi.²⁷

Behbudiy Gasprinskiy taklif etgan yo'nalishdan biroz farqli "Turkiston madaniy muxtoriyati" loyihasini ishlab chiqdi va uni muhokama qilish uchun davlat Dumasidagi musulmon fraksiyasiga yo'lladi. Ushbu loyiha bir necha yil oldin Gasprinskiyning Istanbulga olib ketilgan arxividan topildi.²⁸ Behbudiy loyihani Dumaga kiritishdan oldin Gasprinskiyning maslahatini olish maqsadida unga yuborgan ko'rinadi. Ushbu loyiha Davlat Dumasiga yuborilgan yoki yuborilmaganligi noma'lum.

Rossiya musulmonlariga "madaniy muxtoriyat" masalasi yevropa sotsialistlari ta'limotidan kirib keldi. Islohotchilar Avstriya imperiyasi kabi rivojlangan shaklga ega demokratik Rossiya imperiyasini ko'rishni istardi. Bu tizim, o'sha paytda Rossiyaga nisbatan anchayin liberal siyosat yuritgan Avstriya imperiyasi tomonidan kam sonli millatlarga asosiy fuqarolik huquqlarini kafolatlar edi. Sotsial-islohotchilarning bunday pozitsiyasi Avstriya sotsial-demokratik partiyasining siyosiy platmorfasi o'z aksini topgan bo'lib, siyosiy boshqaruvning

²⁷ Topchibāshev 1906.

²⁸ Kocaoğlu 2001, 436-466.

bunday shakli ilk marotaba avstriyalik marksist Otto Bauer²⁹ tomonidan “madaniy-milliy muxtoriyat”³⁰ loyihasi ko‘rinishida taklif qilingan. Rossiyada amaliyotga tatbiq etilishi ko‘zda tutilayotgan ushbu tizim bir imperiya doirasida fuqarolik tenglik hamda imperiya qo‘l ostidagi xalqlar o‘rtasida federalizm shaklini joriy qilish imkonini berishi mumkin edi.³¹

Gasprinskiy o‘z faoliyatida boshdan oxirgacha o‘ta liberal pozitsiyada harakat qildi. Uning bu pozitsiyada faoliyat olib borganligini Rossiya imperiyasining musulmonlarga nisbatan olib borgan siyosati bilan bevosita bog‘liq ekanligini aytib o‘tish lozim.³² Gasprinskiy 1905-yildan so‘ng bunday pozitsiyada turganligi sababli ko‘plab yoshlarning tanqidiga uchradi. Tanqidchilarning nazarida uning gazetasi mavqei tushdi. Aslida esa “Tarjimon”ning mavqei hech tushmay, ayrim hududlarda obunachilari ko‘paydi.³³ Gasprinskiy tanlagan bu yo‘l bir jihatdan o‘zini oqladi. Oradan bir oz vaqt o‘tib hukumat musulmonlar orasida paydo bo‘lgan turli radikal siyosiy harakatlarga barham berdi. Ko‘p nashrlar berkitildi. Siyosiy maydonga otilib chiqqan yosh musulmon liderlar mamlakatdan ketishga majbur bo‘ldi. Behbudiy faoliyatining tahlili siyosiy jihatdan ham “ustod”i Gasprinskiy izidan ketganligini ko‘rsatadi.

Behbudiyning siyosatga doir nazariy qarashlari uning “Kitob-i muntaxab-i jug‘rofiya-i umumiy va namuna-i jug‘rofiya”

²⁹ Bauer 1907.

³⁰ Davis 1967.

³¹ Blaut 1987, 146.

³² “Maktubāt-i hufya” 1905.

³³ “Til va lisān yili” 1906.

darsligida, “Duma va Turkiston musulmonlari”, “Xayr ul-umuri avsatuha”, “Muhtaram samarqandiylarg‘a xolisona arz” va shu kabi maqolalarida o‘z ifodasini topgan. Xususan, “Kitob-i muntaxab-i jug‘rofiya-i umumiy va namuna-i jug‘rofiya” darsligida Behbudiy dunyoda mavjud bo‘lgan davlat boshqaruvi usullari haqida mufassal ma’lumot beradi.³⁴ Gasprinskiy “Tarjimon”ning ilk yillarida o‘quvchilarini ayni masala bilan tanishtirgan edi.³⁵ Behbudiyning “Idora-i mustaqilla”, “Idora-i mashruta”, “Idora-i jumhuriyat” va “Millat majlisi” borasidagi ta’riflari Gasprinskiy ta’riflari bilan juda yaqin.

Behbudiy XX asr boshidagi Turkistonning yirik siyosiy arbobi³⁶ sifatidagi qarashlari Gasprinskiy fikrlari bilan hamohang bo‘lganligini yana bir dalili sifatida uning sotsializmga bo‘lgan munosabatida ko‘rinadi. Behbudiy o‘sha yillari sotsialistik ta’limotni keskin rad etgan Butunrossiya musulmonlarining partiyasi “Ittifoq al-muslimin” va ushbu partiya birgalikda faoliyat olib borishga kelishgan kadetlar partiyasi qarashlarini ma’qul ko‘rgan.³⁷ Begali Qosimovning fikricha, Behbudiyning sotsialistik ta’limotga qarshi fikrlari ustoz Gasprinskiyning “Mazhab-i ishtirokiyun”ni qattiq tanqid qilgan asarlari³⁸dagi mulohazalari³⁹ga tayanadi. U ham Gasprinskiy kabi sotsializmni zo‘ravonlik

³⁴ Makhmūdḥ^wadja Behbūdī 1906a, 243-245.

³⁵ “Turli uşul-i ḥukūmat (va Ingiltarra millat majlisi)” 1885.

³⁶ Qosimov 2002, 227.

³⁷ Behbūdī 1906.

³⁸ Ğasprinskiĭ 1302; “Sotsializm yāki mazḥab-i ishtirākiyūn” 1906; “Mazḥab-i ishtirākiyūn” 1906; “Ishtirākiyunin qawā‘id-i aşliyalari” 1906; Ismā‘il 1906b.

³⁹ Karimov 2005, 40-52.

hisobladi, ijtimoiy tenglikni adolatsizlik deb bildi.⁴⁰ Behbudiyga ko'ra, sotsialistik mafkura nafaqat foydasiz, balki juda zararli. Sotsialistlarning oila, shaxs va ijtimoiy tenglik borasidagi fikrlari musulmonlar uchun shariat yuzasidan umuman to'g'ri kelmaydi.⁴¹

Begali Qosimov imperiya musulmonlari, xususan, Turkiston o'lkasining taraqqiy millat qatoriga qo'shilishi va oxir-oqibat mustaqillikka erishish yo'lidagi kurashda Behbudiyning Gasprinskiy bilan bir maslakda bo'lganini ta'kidlaydi. Bu maslak Gasprinskiy taklif etgan "murosa yo'li" bo'lib, ruslarning hamda ularning madaniyati yutuqlari yordamida ma'rifatga erishish, va eng asosiysi, bu yo'lda milliy xususiyatlarni yo'qotmaslikni talab etadi.⁴² Gasprinskiy bu haqdagi fikrlarini 1881-yili nashr etgan "Russkoe musul'manstvo" (Rossiyada musulmonchilik) nomli asarida ilgari surgan va keyingi faoliyati uchun dastur sifatida qabul qilgan edi. Behbudiyning rus tilini o'rganish va rus madaniyatidan istifoda etish borasidagi fikrlarini uning ko'plab maqolalarida uchratish mumkin.⁴³

Behbudiy Turkiston xalqlarining taraqqiyotini faqat ta'lim emas, balki uning siyosiy mavqei to'la o'zgarishiga bog'liqligida ko'rdi.⁴⁴ Behbudiyga ko'ra, har bir millat o'z haq-huquqini siyosiy harakatlar va birdamlik bilan qo'lga kiritishi mumkin.⁴⁵ Behbudiyning siyosiy qarashlari bu jihatdan yana bir turkistonlik

⁴⁰ Karimov 2005, 50.

⁴¹ Behbudi 1906.

⁴² Karimov 2005, 42.

⁴³ Masalan, qarang: Makhmudh'adja 1913b; Makhmudh'adja bin Behbudh'adja 1911.

⁴⁴ Алимова, Рашидова 1998, 16.

⁴⁵ Behbudi 1917.

jadidchilar, xususan toshkentlik ziyolilar yetakchisi Munavvarqori Abdurashidxonov (1878-1931) fikrlaridan keskin farq qiladi. Munavvarqori millat haqqini qo‘lga olishi uchun qonli kurash olib borishi tarafdorlaridan edi.⁴⁶ Behbudiy esa bu yo‘l bilan ozodlikka erishish tarafdori emas edi. Chunki zo‘ravonlikka asoslangan siyosiy kurash oqibatida rus hukumati musulmon islohotchilari tomonidan katta qiyinchilikla bilan amalga oshirilayotgan har qanday ish yo‘q qilinishi yoki ta‘qiqlanishi mumkin edi. Bu esa Gasprinskiy boshchiligida amalga oshirilayotgan islohotlarni butunlay yo‘qqa chiqarishi mumkin edi.

Behbudiy Gasprinskiy faoliyatiga juda yuqori baho beradi. Unga “ustod”⁴⁷, “hazrat”⁴⁸, “muxlisingiz”⁴⁹ kabi so‘zlar bilan murojaat qiladi. O‘z navbatida Gasprinskiy ham Behbudiyini “fazilatlu muftiy”⁵⁰, “ulamo-yi munavvaradan”⁵¹, “ulamo-yi asriyundan samarqandli muftiy”⁵² kabi epiteta bilan ta‘riflaydi. Behbudiy Gasprinskiy bilan bir necha marotaba ko‘rishdi. Ularning birinchi uchrashuvlari qachon va qayerda bo‘lganiga dalillar yo‘q. Shunday bo‘lsada, ularning birinchi uchrashuvlari 1906-yil 15-avgustda Nijniy Novgorodda o‘tgan Butunrossiya musulmonlarining III s‘yezdida bo‘lgan, deb taxmin qilish mumkin. Ayrim tadqiqotlarda ularning birinchi uchrashuvi Behbudiyning 1904-yildagi Rossiya bo‘ylab qilgan sayohati

⁴⁶ Munawwarqari 1917.

⁴⁷ Makhmudh^wadja bin Behbudh^wadja 1909, 21.

⁴⁸ Samarqand qazilaridan Behbudi 1906.

⁴⁹ Makhmudh^wadja bin Behbudh^wadja 1909, 21.

⁵⁰ Isma‘il 1911.

⁵¹ Isma‘il. 1908.

⁵² “Samarqand gazitasi” 1913.

davomida bo'lganligi ham ta'kidlanadi.⁵³ Lekin bu faktni tasdiqlovchi dalillar yo'q.

Behbudiy s'yezdda ishtirok etish uchun Orenburg, Moskva, Peterburg va Qozon shaharlari orqali Nijniy Novgorodga boradi.⁵⁴ Anatoliy Pyaskovskiyga ko'ra, Behbudiy ushbu s'yezdga turkistonlik vakillarning boshlig'i sifatida qatnashdi va Turkistondagi vaziyat va musulmonlar ahvoli borasida ma'ruza qildi.⁵⁵ S'yezdga qatnashgan turkistonliklar delegatsiyasi s'yezd prezidiumi a'zolariga ziyofat berdi va ziyofat davomida Turkistonga oid turli masalalar muhokama qilindi. Gasprinskiy ziyofat davomida muhokama qilingan masalalardan bittasini alohida ko'rsatib o'tadi va: "Turkiston viloyatida vaqf, maktab va madrasa ishlari islohga muhtojligi hamda diniy ishlar viloyat boshqarma (oblastnoy pravleniya)lar tasarrufidan hamda inspektorlarning aralashuvidan xoli qilinib, bu ishlarni boshqarish uchun "mahkama-i islomiya" ta'sisi zarur"ligi birinchi darajali vazifalardan ekanligi majlis ishtirokchilari tarafidan ma'qullanganligini aytadi.⁵⁶ Bu yuqorida aytib o'tilganidek, Gasprinskiy ilgari surgan avtonom tuzilmaning bir qismi edi. Gasprinskiyning rejasiga ko'ra Rossiya musulmonlari uchun bunday "mahkama-i shar'iyalar" to'rt yerda tashkil qilinishi va ularni birlashtiruvchi umumiy idorasi bo'lishi kerak edi.⁵⁷

⁵³ Алимова, Рашидова 1998, 23.

⁵⁴ Makhmudh'adja Behbudī 1914.

⁵⁵ Пясковский 1958, 559.

⁵⁶ "Turkistān ishlari" 1906.

⁵⁷ Хабутдинов 2002, 116.

I Davlat dumasidan soʻng Turkistondan deputat saylanishi taʼqiqlandi. Bu taʼqiq dumada Turkistonga oid masalalarning muhokamasini deyarli chetga chiqarib qoʻydi. Turkistonliklar siyosiy masalalar muhokamasidan ajratilib qoʻyildi. Dumadagi musulmon fraksiyasi turkistonliklarning asl holatlarini va istaklarini bilish uchun viloyatga oʻz vakillarini yuborishga qaror qildi. 1910-yili Rossiya davlat Dumasi Musulmon fraksiyasi aʼzosi, qozonlik huquqshunos Sadri Maqsudiy (1878-1957) Turkistondagi musulmon aholisining muammolari, istak va talablarini hamda ularning ahvoli bilan yaqindan tanishib oʻrganish maqsadida Turkistonga safar qildi. Lekin mahalliy rus maʼmuriyatlari aholini u bilan uchrashib, majlis oʻtkazish va oʻz muammolarini muhokama qilishga ruxsat bermadi. Shu sabab Sadri Maqsudiy oʻz safari davomida faqatgina rasmiy maʼmuriyat vakillari bilan uchrashib vaqf, maktab, yer, soliq, qozilik ishlari hamda musulmonlarning rasmiy taʼtil kunlariga oid masalalarni muhokama qilish bilan cheklandi. Behbudiyning maʼlumotiga koʻra, aholi deputat bilan bir majlis oʻtkazish uchun Samarqand shahar polismeystriga murojaat qilgan, lekin ruxsat berilmagan. Shu sababdan, Behbudiyga koʻra, “shaharning qoʻrqqoq boylari” Sadri Maqsudiy bilan koʻrishish va suhbat qilishga jurʼat qila olmaganlar.⁵⁸ Turkistonliklarning bu kamchiliklari tufayli yuqorida aytilgan masalalar oʻz yechimini topmadi. Behbudiy 1917-yili ham

⁵⁸ Makhmūdhwadja Behbūdhwadja 1910.

ayni “mahkama-i islomiya” masalasini yana kun tartibiga qo‘ygani bunga dalil bo‘ladi.⁵⁹

Gasprinskiy musulmonlarning siyosiy haqlari o‘z qo‘llariga berilgan taqdirda ham rus tili, rus qonunlari va eng asosiysi, zamonaviy bilimlarni yaxshi bilmaslik bu imkoniyatni yo‘q qilishi va “bir rus to‘rasi 40 mullani qo‘y kabi” orqasidan olib yurishda davom etishini uqtirishga, mahalliy musulmonlar ko‘zini ochishga harakat qiladi.⁶⁰ Musulmon aholisi eski maktablarni tezroq isloh qilmas, ularda diniy bilimlar qatori dunyoviy ilimlarni ham o‘qitishni keng yo‘lga qo‘ymas ekan siyosat tugul oddiy muomalada ham o‘z haqqini talab qila olmasligi ayon edi. Eng asosiysi, yangi usul maktablarini tamomlagan iqtidorli o‘quvchilarni turli gimnaziyalar, kasb-hunar maktablari va universitetlarda tahsil uchun yuborilishi Gasprinskiyning yuqoridagi aytgan muammolarni asta-sekinlik bilan hal qilishi mumkin edi. Oliy ma’lumotga ega musulmon vakillari qanchalik ko‘p bo‘lsa aholining savodi ham shu qadar oshib borishini o‘ylagan jadidlar oldida rus, turk va Yevropa universitetlariga talaba yuborish masalasi uzil-kesil hal bo‘lmadi. Talaba yuborish uchun yetarli miqdorda mablag‘ yo‘q edi. Shu sabab, Gasprinskiy ta’kidlaganidek, savodi yo‘q omma o‘ziga berilgan istalgan siyosiy erkinlik va buning ortidagi imkoniyatdan to‘laqonli istifoda qila olmas edi. Asosiy masala – millatning ma’rifatli, o‘qimishli bo‘lishiga bog‘liq edi.

⁵⁹ Алимова, Рашидова 1998, 20.

⁶⁰ “Turkistān ishlari” 1906.

Shuning uchun ham jadidlar, xususan Behbudiy e'lon qilgan maqolalarining aksariyati Gasprinskiy bir umr ta'kidlagan ilm, kasb, til o'rganish va ma'rifatli bo'lishga chaqiradi. Bunga juda ko'plab misollar keltirish mumkin. Uning "Sayohat xotiralari"dan tortib "Oyina", "Samarqand" va boshqa nashrlardagi maqolalarining asosi ma'rifatga targ'ibdir. Behbudiy ham Gasprinskiy kabi bu yo'lda osonlikdan qiyinlikka qarab yurdi. Gasprinskiy gazeta nima⁶¹ ekanligi yoki musulmonchilikda rasm⁶² kabi masalalarni tushuntirar ekan, Behbudiy ham huddi shu yo'l bilan o'z o'quvchilarini gazeta⁶³ bilan bir qatorda ayrim ilmiy istilohlar, geografiya⁶⁴, yer⁶⁵ va boshqa turli mavzularni tushuntirishga urindi. Ayniqsa, Behbudiy bilan Gasprinskiydagi bu kabi fikriy uyg'unliklar adabiy tanqid hamda teatr masalalarida juda yaqqol ko'rinadi. Gasprinskiyga ko'ra, "bir adabiy asarning va ba'zan bir inson ishining mohiyatini ochadigan mulohaza va mutolaaga "tanqid"⁶⁶ deb qaralsa, Behbudiy esa "sarroflar pulni, tujjorlar matohni saralaganidek, muharrirlar ham umumiy hol va maishatga taalluqli narsalarni saralaydilarki, boshqa so'z bilan "tanqid" ataladi"⁶⁷ deb ta'rif beradi. Ularning bu masaladagi fikrlarining davomida ham ayni uyg'unlikni kuzatish mumkin. Gasprinskiy teatrning mohiyatini tushuntirar ekan, "teatr bu bir sayr va tamoshaxonadirki, bor va bo'lgan narsalarni ham,

⁶¹ "Ġazīta nadir?" 1883.

⁶² "Rasm, shakl va pīlān" 1898.

⁶³ Behbūdī 1907; Makhmūdḥ^wadja 1913a.

⁶⁴ Makhmūdḥ^wadja 1913c; Makhmūdḥ^wadja 1914c.

⁶⁵ Makhmūdḥ^wadja 1913d.

⁶⁶ Ismā'īl 1895.

⁶⁷ "Tanqīd saralamaqdur" 1914.

bo'lmagan hollarni ham bayon qiladi"⁶⁸ deydi. Yana bir joyda esa "teatr hunari buyuk hunardir. Teatrxaona – ibrat maydoni, balog'at va fashat maktabi"⁶⁹ ekanligini yozadi. Behbudiy o'z navbatida "teatr va'z va tanbeh qiladigan hamda zararlik odat, urfning yomon va zararini aynan ko'rsatadi. Hech kimni ayamaydi"⁷⁰ kabi fikrlar bilan uni tushuntiradi. Behbudiyga ko'ra, teatr taraqqiyotning birinchi sabablaridan biri.⁷¹

Behbudiy Gasprinskiy bilan keyingi yillarda ham bir necha marotaba ko'rishdi. Gasprinskiy 1908-yili Turkistonga safar qilarkan, Samarqandga kelganida to'g'ri Behbudiy tashkil etgan maktabga bordi. Maktabning bosh muallimi Abdulqodir Shakuriy (1875-1943) hamda maktab faoliyati bilan yaqindan tanishdi.⁷² Behbudiyning uyida mehmon bo'ldi.⁷³

Ularning yana bir uchrashuvlari 1912-yil Istanbulda bo'ldi.⁷⁴ Ushbu uchrashuvning mavzusi Turkistonning siyosiy jihatdan tuzilmasi va boshqaruv usuli haqida bo'lganligi Chor oxrankasi bildiruv qog'ozlaridan ko'rinadi. Ma'lum bo'lishicha, Gasprinskiy ham Behbudiy ham uchrashuvga kelgan boshqa turkistonliklarning viloyatda respublika tipidagi boshqaruv usuli

⁶⁸ Mulla 'Abbās 1887.

⁶⁹ "Mashaallah..." 1884.

⁷⁰ Makhmūdḥ^wadja 1914d.

⁷¹ Makhmūdḥ^wadja 1914d.

⁷² Ismā'īl 1908.

⁷³ Makhmūdḥ^wadja bin Behbudḥ^wadja 1909, 21. Gasprinskiyning 1908-yili Turkistonga qilgan safaridan maqsadi va Behbudiy bilan uchrashuviga oid fikrlar bilan batafsil tanishish uchun, qarang: Абдирашидов 2011, 225-229.

⁷⁴ Турдиев 1998.

haqidagi tashabbuslarini qo‘llab quvvatlamagan.⁷⁵ Ushbudan Gasprinskiyni o‘zi uchun “ustodi muazzam”, ya’ni “buyuk ustod” deb bilgan hamda o‘zini uning “shogirdi”⁷⁶ hisoblagan Behbudiyning Gasprinskiy bilan siyosiy masalada ham hamfikrligi yana bir bor ko‘rinadi. Shu o‘rinda Gasprinskiy siyosiy masalalarda o‘ta ehtiyotkor bo‘lib, hech qachon shoshmaslik va har bir ishning vaqti kelgunga qadar zamin hozirlash yo‘lidan borganligi⁷⁷ Behbudiyning siyosiy platformasida ham o‘z aksini topganligini kuzatish mumkin. Buning misolini Munavvarqori bilan Behbudiyning siyosiy qarashlaridagi farqlik orqali yuqorida ko‘rib o‘tdik.

Ular yana bir bor va oxirigi marta 1914-yil yoz oylarida Istanbulda ko‘rishdilar. Uchrashuv Behbudiyning Sharq mamlakatlari bo‘ylab qilgan ikkinchi sayohati⁷⁸ boshlarida, Behbudiya ko‘ra, tasodifan bo‘lgan. Balki, tasodifiy ham bo‘lmagandir. U vaqt “Tarjimon”ning muharriri bo‘lgan Gasprinskiyning o‘g‘li Rif‘at Gasprinskiy Behbudiyl bilan Qrimda qo‘rishadi va Odessa shahrida uni Istanbulga kuzatib qo‘yadi.⁷⁹ U otasi haqida Behbudiya ma’lumot bergani aniq. Behbudiyl bu uchrashuvda “ustod hazratlari bilan yetti soat tanho suhbat” qilganligidan juda mamnun ekanligini yozgan edi. Behbudiyl orada bo‘lib o‘tgan suhbat mazmunini keng yoritmaydi. Umumiy tartibda

⁷⁵ Турдиев 1998.

⁷⁶ Makhmūdḥʻadja 1914a.

⁷⁷ Госманов 2006, 232.

⁷⁸ Makhmūdḥʻadja Behbūdī 1914.

⁷⁹ “Muftī Makhmūdḥʻadja Behbūdī” 1914.

Turkistonning ahvoli, maktab, gazetachilik, dunyo musulmonlari haqida kechganligini aytib o'tadi.⁸⁰

Albatta suhbat mavzusi o'sha vaqtda Davlat dumasida musulmonlarga oid muhim masalalar muhokamasi yuzasidan bo'lgani aniq. Bu masalalar musulmonlar uchun o'ta muhim bo'lganligidan Butunrossiya Musulmonlarining IV s'yezdini o'tkazish, ish va keyingi qilinadigan harakatlar yuzasidan bir yechimga kelish muhim edi. Bu yig'inning tashkiliy ishlari 1914-yilning boshlaridan boshlangan edi. Gasprinskiy ham ana shu yig'in tashkilotchilaridan biri sifatida bir necha bor Musulmon fraksiyasi a'zolari bilan ko'rishgan va s'yezdga ishtirok etishi lozim edi. Bunday taklif Turkiston vakili sifatida qatnashish uchun Behbudiyga ham kelgan edi. Behbudiy safarga chiqishi sababli unga kelgan savolnomaga batafsil javob yozib Duma Musulmon fraksiyasiga yuborish bilan cheklandi.⁸¹ Ularning ikkisi ham suhbat davomida Butunrossiya musulmonlarining 4-s'yezdi ishida ishtirok eta olmaganlaridan juda afsuslanadi.⁸²

Mahmudxo'ja Behbudiy Turkiston jadidlarining yetakchisi sifatida shakllanishida, uning dunyoqarashi, siyosiy ongi va faoliyatining keng qirrali bo'lishiga, bir tarafdin ijtimoiy-siyosiy muhit, tashqi dunyoda kechayotgan turli jarayonlar ta'sir qilgan bo'lsa, ikkinchi tarafdin bevosita "Tarjimon" va Gasprinskiyning fikr, g'oya va asarlari katta turtki berdi. Bunda, ayniqsa,

⁸⁰ Makhmudh'adja 1914b.

⁸¹ Makhmudh'adja Behbudī 1914; "Mufī Makhmudh'adja Behbudī" 1914.

⁸² Makhmudh'adja 1914b.

“Tarjimon” gazetasining Behbudiyning dunyoqarashi o‘zgarishi hamda uning musulmonlar ahvolini anglab yetishida asosiy omil bo‘lganligini ta’kidlash lozim.

Behbudiy “Tarjimon” gazetasini 19-asrning so‘ngidan boshlab o‘qiy boshlaganiga qaramay undagi ishtiroki 1904-yil yakunida boshlandi. Gasprinskiy bilan Behbudiy orasidagi ham ma’naviy, ham ma’rifiy, ham siyosiy sohadagi hamkorlik ham aynan shu vaqtdan ildiz otganligini kuzatish mumkin.

Ismoil Gasprinskiyning musulmonlar hayotida amalga oshirilishi lozim bo‘lgan turli yangilanishlarni targ‘ib qiluvchi g‘oya va fikrlarini asosiy taqrqatuvchisi uning “Tarjimon” gazetasi edi. Shu sabab ham bu gazetaning butun musulmon jamiyatiga ta’siri, xususan Turkistonning yangicha fikrlovchi ziyoli qatlamining shakllanishida juda katta ta’sirga ega bo‘ldi. Shu sabab ham Behbudiy boshliq barcha turkistonlik jadidlar Gasprinskiyning o‘zlariga ustod, o‘zlarini esa unga shogird deb qabul qildilar. Ayniqsa, Gasprinskiy “Tarjimon” vositasida butun umr targ‘ib qilgan umumturkiy adabiy tilning “ashaddiy” targ‘ibotchilari ham turkistonlik jadidlar bo‘ldilar. Bu masalada Behbudiy Turkiston aholisi orasida o‘ziga xos sotsiologik tadqiqot ham o‘tkazdi va “Tarjimon”ning “tili” turkistonliklar uchun eng maqbul adabiy til ekanligini e’lon qildi. Gasprinskiy taklif qilgan “o‘rta turkiy til” turkiston aholisi uchun, hatto gazeta o‘qimaydigan qatlam uchun ham tushunishi oson til ekanligi Behbudiy o‘zi o‘tkazgan so‘rovnomasi orqali aniqlashga muvaffaq bo‘ldi. Bu jihatdan olib qaraganda turkistonliklar orasida birinchi bo‘lib Behbudiy

Gasprinskiyning til birligi g'oyasini keng targ'ib qildi va quvvatladi.

Shu bilan bir qatorda, Behbudiy Turkiston uchun "umumturkiy adabiy til"dan tashqari ikkinchi til sifatida fors tilning "o'rta sheva"sini ilgari suradi. Bu bilan Behbudiy Turkistonda she'riyatdagi ikkitillik an'anasini umumadabiyotga ham tatbiq etish fikrini ilgari surdi. Ammo uning safdoshlari bu g'oyani qo'llab-quvvatlamadilar.

1905-yilidan siyosiy faoliyatga qadam qo'ygan Behbudiy yana Gasprinskiyning siyosiy platformasini qabul qildi va umrining oxiriga qadar ushbu yo'ldan chekinmadi. Gasprinskiy o'z siyosiy qarashlarida o'ta liberal bo'lishi bilan bir qatorda, juda ehtiyotkor ham edi. Uning bunday yo'l tutishiga sabab, 1905-yil Oktabr oyida chor hukumati tarafidan siyosiy va so'z erkinligini kafolotlovchi Manifest e'lon qilinguniga qadar olib borgan ko'p yillik faoliyati natijasi deb baholash mumkin. Shu sabab ham Gasprinskiy Manifest bergan erkinliklarga ham u qadar ishonmadi va buning oqibatida yangi chiqqan yosh musulmon siyosatchilari bilan u qadar yaxshi hamkorlik qila olmadi. Gasprinskiyning ayni shu pozitsiyasi sabab Rossiya musulmonlari yetakchilari o'rtasida siyosiy masalalarda kelishmovchilik kelib chiqdi va bo'linish yuzaga keldi. Bu davrda Behbudiy Gasprinskiy taklif etgan yo'nalishdan chekinmadi va uning siyosiy platformasini ilgari surishda Turkistondan dastak berib turdi.

Ismoil Gasprinskiy – ustod va Mahmudxo'ja Behbudiy – shogird shaxsiy munosabatlari va ijtimoiy-siyosiy sohadagi

hamkorligi Gasprinskiyning vafotiga qadar juda samarali davom etdi.

Adabiyotlar:

- Abdirashidov, Zaynabidin. (2008). Tatar hayatından bin ikinci gece yahut kadı'nın iftirası. *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Sayı / Number: 14, Ocak / January: 193-202.
- ‘Abd al-Rahmān Sa’dī. (1923). Behbūdī va uning tegarasīga yīgilgan yāzūvchilar. *Turkistān*, 10.12.1923.
- Baldauf, Ingeborg. (2001). *XX asr o‘zbek adabiyotiga chizgilar*. Toshkent: Ma’naviyat.
- Bauer, Otto. 1907. *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*. Vienna: Ignaz Brand.
- [Makhmūdḥ^wadja] Behbūdī. (1907). Gazīta nadur? *Tujjār*, 11.11.1907.
- [Makhmūdḥ^wadja] Behbūdī. (1917). Ḥaq alinūr, berilmas. *Ḥaqīqat*, 22.
- [Makhmūdḥ^wadja] Behbūdī. (1906). “Khayr al-umūri avṣatuhā”. *Khurshīd*, 6.
- Blaut, James M. 1987. *The National Question. Decolonizing the Theory of Nationalism*. London/New Jersey: Zed Books Ltd.
- Davis, Horace B. (1967). *Nationalism and Socialism: Marxist and Labor Theories of Nationalism to 1917*. New York / London: Monthly Review Press.
- [Ĝasprinskī, Ismā‘īl]. (1905). Dīl, dīl, dīl. *Tarcūmān*, 103.

- Ğasprinskī, Ismā'īl. (1302). *Avrūpā madaniyatina bīr nazār-i muvāzana*. Konştantiniya: Maţba'a-i Abū al-Źiyā.
- [Ğasprinskī, Ismā'īl]. (1883). Ğazīta nadir? *Tarcūmān*, 2.
- Ĥājī Mu'īn. (1923). Makhmūdh^wadja Behbūdī". *Uchqun*, 1.
- [Makhmūdh^wadja Behbūdih^wadja.]. (1906). Ĥaqīqat ĥar tarafdan zuhūr īdar. *Tarcūmān*, 48.
- [Ğasprinskī, Ismā'īl]. (1904). I'āna. *Tarcūmān*, 16.
- [Ğasprinskī, Ismā'īl]. (1906). Ishtirākiyunin qawā'id-i aşliyalari. *Tarcūmān*, 67.
- [Ğasprinskī] Ismā'īl. (1906a). 'Umūmiy lisān-i adab. *Tarcūmān*, 37.
- [Ğasprinskī] Ismā'īl. (1911). Bīr taklif yāki sart sūzi majhūldir. *Tarcūmān*, 42.
- [Ğasprinskī] Ismā'īl. (1908). Bukhārāda na kūrdim? *Tarcūmān*, 21.
- [Ğasprinskī] Ismā'īl. (1906b). Mazĥab-i ishtirākiyūn. *Tarcūmān*, 68, 69, 70, 72, 74, 75, 76.
- [Ğasprinskī] Ismā'īl. (1895). Tanqīd yāki ūlcāv. *Tarcūmān*, 44.
- [Ğasprinskī, Ismā'īl]. (1904). Jawāb. *Tarcūmān*, 96.
- Karimov, Naim (ed.). (2005). *Ismoil Gasprinskiy va Turkiston*. Toshkent: Sharq,
- Khalid, Adeeb. 1993. *The politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Tsarist Central Asia*. Ph.D. diss., University of Wisconsin-Madison.
- Kocaoğlu, Timur (ed.). (2001). *The Reform Movements and Revolutions in Turkistan (1900-1924)*. SOTA, Haarlem,
- [Ğasprinskī, Ismā'īl]. (1905). Lisān mas'alasi. *Tarcūmān*, 90.

- Makhmūd^wadja Behbūd^wadja. (1910). Samarqanddan maktub. *Tarcūmān*, 41.
- Makhmūd^wadja Behbūdī. (1906a). *Kitāb-i muntakhab-i jughrāfiya-i ‘umūmī*. Tashkent.
- Makhmūd^wadja Behbūdī. (1906b). Waḥdat-i lisān – dīl birligi. *Tarcūmān*, 61.
- Makhmūd^wadja Behbūdī. (1914). Qasdi safar. *Āyina*, 31.
- Makhmūd^wadja bin Behbud^wadja. (1911). ‘Munozara’ haqida. *Turkistān Vilāyatinig Gazeti*, 73.
- Makhmūd^wadja bin Behbud^wadja. (1909). Turkistānda maktab lisāni. *Tarcūmān*, 14, 21.
- Makhmūd^wadja muftī walad-i Behbud^wadja khatīb. (1904). Pismo iz Samarkanda. *Turkistān Vilāyatinig Gazeti*, 8.
- Makhmūd^wadja [Behbūd^wadja]. (1913a). Gazīta chīst? *Samarqand*, 03.03.1913.
- Makhmūd^wadja [Behbūd^wadja]. (1913b). Ikki til imās tūrt til lāzim. *Āyina*, 1.
- Makhmūd^wadja [Behbūd^wadja]. (1913c). Jughrāfiyā chīst? *Āyina*, 2, 3, 5.
- Makhmūd^wadja [Behbūd^wadja]. (1913d). Yīr. *Āyina*, 10, 18.
- Makhmūd^wadja [Behbūd^wadja]. (1914a). Ismā‘īl bīk ḥazratlari. *Āyina*, 50.
- Makhmūd^wadja [Behbūd^wadja]. (1914b). Ismā‘īl bīk ḥazratlari ila şuḥbat. *Āyina*, 49.
- Makhmūd^wadja [Behbūd^wadja]. (1914c). Tarīx va jughrāfiyā. *Āyina*, 27, 28.

- Makhmūdḥ^wadja [Behbūdḥ^wadja]. (1914d). Tiyaṭr nadūr? *Āyina*, 29.
- [Ĝasprinskī, Ismā'īl]. (1905). Maktūbāt-i hufya. *Tarcūmān*, 108.
- [Ĝasprinskī, Ismā'īl]. (1884). Mashaallāh... *Tarcūmān*, 29.
- Kom. (1906). Mazḥab-i ishtirākiyūn (asarlarindan ijmlān istikhrāj). *Tarcūmān*, 62, 64-66.
- [Ĝasprinskī, Rif'at]. (1914). Muftī Makhmūdḥ^wadja Behbūdī. *Tarcūmān*, 129.
- Mulla 'Abbās. (1887). Farangistān maktūblari. *Tarcūmān*, 4.
- Munawwarqāri. (1917). Ḥurriyat berilmas, ālinur. *Najāt*, 15.
- Qosimov, B. (2002). *Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik*. Toshkent: Ma'naviyat,
- [Ĝasprinskī, Ismā'īl]. (1898). Rasm, shakl va pīlān. *Tarcūmān*, 47.
- [Ĝasprinskī, Ismā'īl]. (1913). Samarqand ğazītasi. *Tarcūmān*, 92.
- Samarqand qāzilaridan Behbūdī. (1906). Ḥaḳīqat ḥar tarafdān zuḥūr īdar. *Tarcūmān*, 48.
- [Ĝasprinskī, Ismā'īl]. (1906). Sotsializm yāki mazḥab-i ishtirākiyūn. *Tarcūmān*, 5.
- [Makhmūdḥ^wadja Behbūdḥ^wadja]. (1914). Tanqīd saralamaqdur. *Āyina*, 32.
- Ismā'īl bīk Ĝasprinskiynig wafāti. (1914). *Turkistān Vilāyatinig Gazeti*, 73.
- [Ĝasprinskī, Ismā'īl]. (1906). Til va lisān yili. *Tarcūmān*, 142.
- Topchibāshev, 'Alimardān. (1906). *Rūsiyā musūlmānlari ittifaqinig programmasi*. SPb.
- [Ĝasprinskī, Ismā'īl]. (1906). Turkistān ishlari. *Tarcūmān*, 100.

- [Ğasprinskī, Ismā‘īl]. (1885). Turli uşul-i ĥukūmat (va Ingiltarra millat majlisi). *Tarcūtmān*, 25.
- Абдирашидов, Зайнабидин. (2011). *Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи, отношение, влияние*. Ташкент: Akademnashr,
- Алимова, Дилором - Рашидова, Дилбар. (1998). *Махмудходжа Бехбудий и его историческое воззрение*. Ташкент: Маънавият.
- Госманов, Мыркасым (ред.). (2006). *Исмаил Гаспринский. Историко-документальный сборник*. Казань: Жыен.
- Исхакый, Гаяз. (2005). *Әсәрләр. Ун биш томда. 6. Публицистика һәм әдәби тәнкыйть мақалаларә (1902-1914)*. Казан: Татаристан китап нәшрияты.
- Пясковский, Анатолий. (1958). *Революция 1905-1907 годов в Туркестане*. Москва.
- Турдиев, Шерали. (1998). Роль России в подавлении джадидского движения (по материалам архива СНБ Узбекистана). http://www.ca-c.org/journal/13-1998/st_15_turdiev.shtml 15.08.2008 (accessed 20.02.2007).
- Хабутдинов, Айдар. (2002). *Татарское общественное движение в российском сообществе (конец XVIII – начало XX века). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук*. Казань.
- Хабутдинов, Айдар. (2009). Первый татарский политик. Рашид Ибрагим. <http://kitap.net.ru/habutdinov5.php> (accessed 21.01.2009).